

УДК 94(477.74-25)«18»(092)

А. В. Хромов

**ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ДО БІОГРАФІЇ ОДЕСЬКОГО ПОЛІЦМЕЙСТЕРА ВАСИЛЯ
ФЕДОРОВИЧА ГЕЛЬМЕРСЕНА**

Хромов Анатолій Володимирович, к. і. н., головний спеціаліст наукового відділу Українського інституту національної пам'яті, e-mail: hromov1985@ukr.net

Український інститут національної пам'яті
вул. Липська, 16, Київ, 01021, Україна

АНОТАЦІЯ

У статті та основі архівних та опублікованих документів описується життя та службова кар'єра одеського поліцмейстера 1820–1823 рр. — Василя Федоровича Гельмерсена. На базі документів Державного архіву Одеської області проілюстровано головні напрями роботи поліцмейстера: адміністративно-господарська діяльність, робота з обліку населення, утримання арештантів та облаштування побуту службовців поліції. В статті аналізуються відомості про належність до масонського руху та основні віхи біографії В. Ф. Гельмерсена. Окрема увага звертається на участь одеського поліцмейстера у закритті в місті масонських лож. Стаття є частиною дослідження автором біографій одеських поліцмейстерів для створення просопографічного портрету керівників місцевої міської поліції XIX — початку XX століття.

Ключові слова: Одеська міська поліція; поліцмейстер; парамілітарні формування; Південна Україна.

А. В. Хромов

**ДОКУМЕНТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ОДЕССКОЙ
ОБЛАСТИ К БИОГРАФИИ ОДЕССКОГО ПОЛИЦМЕЙСТЕРА
ВАСИЛИЯ ФЕДОРОВИЧА ГЕЛЬМЕРСЕНА**

Хромов Анатолий Владимирович, к. и. н., главный специалист научного отдела Украинского института национальной памяти, e-mail: hromov1985@ukr.net

Украинский институт национальной памяти
ул. Липская, 16, Киев, 01021, Украина

АННОТАЦИЯ

В статье на основе архивных и опубликованных документов описывается жизнь и служебная карьера одесского полицмейстера 1820–1823 гг. — Василия Федоровича Гельмерсена. На базе документов Государственного архива Одесской области проиллюстрированы главные направления работы полицмейстера, который в Одесском градоначальстве выступал в роли первого помощника градоначальника и выполнял не только полицейские функции, такие как учет населения, но и многие другие вопросы. Например, административно-хозяйственная деятельность (вопросы благоустройства города и зданий полицейского ведомства), обеспечение и содержание арестованных, бытовые вопросы полицейских служащих и многое другое. В статье также анализируются сведения о принадлежности к масонскому движению и основные вехи биографии В. Ф. Гельмерсена. Особое внимание обращается на участие одесского полицмейстера в закрытии в городе масонских лож. Статья является частью исследования автором биографий одесских полицмейстеров для создания просопографического портрета руководителей местной городской полиции XIX — начала XX века.

Ключевые слова: Одесская городская полиция; полицмейстер; парамилитарные формирования; Южная Украина.

A. V. Khromov

**DOCUMENTS OF THE STATE ARCHIVES OF THE ODESA
REGION TO THE BIOGRAPHY OF THE CHIEF OF THE
ODESA POLICE VASILY FEDOROVICH GELMERSEN**

Khromov Anatoliy Volodymyrovych, PhD in History, Chief Specialist of Scientific Department of Ukrainian Institute of National Remembrance, e-mail: hromov1985@ukr.net

Ukrainian Institute of National Remembrance
16, Lyps'ka St., Kyiv, 01021, Ukraine

ABSTRACT

On the basis of archival and published documents described the life and career of Vasily Fedorovich Gelmersen — Chief of the Odesa Police in 1820–1823. On the basis of documents of the State Archives of Odesa region illustrates the main areas of work of the police chief, who acts as the first assistant to the mayor in Odesa and performed not only police functions as population accounting, but also many other issues. For example, administrative and economic activities (issues of city improvement and police building), provision and maintenance of prisoners, domestic issues of police officers and much more. The article also analyzes information about belonging to the Masonic movement and the main milestones of biography of Vasily Fedorovich Gelmersen. Particular attention is drawn to the participation of the Odesa police chief in the closing of the Masonic lodges in the city. Particular attention is drawn to the participation of the Odesa Police Officer in closing down the Masonic lodges in the city. The article is part of the author's study of the biographies of Odesa police officers to create a collective portrait of the leaders of the local city police of the XIX — beginning of the XX centuries.

Key words: Odesa City police; chief of police; paramilitary formation; Southern Ukraine.

Міфологізований, опоетизований образ «бандитської Одеси», передовсім завдяки творчості літераторів, художників, кінематографістів, міцно вкоренився у світогляді та історичній свідомості багатьох одеситів та жителів інших міст. Разом з тим до сих пір спостерігається вакуум історичних, джерелознавчих, культурологічних досліджень з історії одеської міської поліції. Не відкидаючи усі негативні практики в діяльності силових відомств Російської імперії, вбачається суб'єктивним та вкрай поверхневим розглядати службу одеських поліцейських чинів

XIX ст. апіорі як каральну, корумповану, антигуманну тощо. Краще зрозуміти специфіку роботи міських поліцейських Одеси двохсотлітньої давнини можуть допомогти архівні джерела, в тому числі документи Державного архіву Одеської області. Ця стаття присвячена діяльності одного із поліцмейстерів Одеського градоначальства 1820-х рр. — Василя Федоровича Гельмерсена.

На теперішній час біографія одеського поліцмейстера В. Ф. Гельмерсена залишається майже недослідженою та згадки його персони в історичних дослідженнях носять епізодичний характер. Зокрема відомий одеський дослідник історії масонства — Віктор Савченко називає В. Ф. Гельмерсена одним із активних членів цього таємного руху, разом із іншими поліцейськими чинами Одеси [1].

Русифікований німецький шляхетський рід Гельмерсенів має балтійське походження, більшість представників його було дворянами Ліфляндської, Курляндської та Естляндської губерній. Частина представників цього роду переселялись на Південь України та мали землеволодіння в Катеринославській губернії [2, с. 288]. Точно відомо, що В. Ф. Гельмерсен був чиновником 8-го класу, згідно з довідковими виданнями початку XIX ст. перебував на посаді керівника Одеської міської поліції протягом 1820–1822 рр. [3, с. 251; 4, с. 187; 5, с. 197]. В той самий час варто відзначити, що ці іменні покажчики складались за відомостями минулого року і не завжди коректно висвітлюють кар'єру чиновників. Документи Державного архіву Одеської області дають змогу говорити нам про те, що В. Ф. Гельмерсен був призначений на посаду одеського поліцмейстера в 1820 р. Так, судовий позов відставного унтер-офіцера П. Рудницького до Одеського комерційного суду проти колишнього одеського поліцмейстера С. С. Достанича щодо захисту честі та гідності містить пояснення діючого одеського поліцмейстера В. Ф. Гельмерсена датоване 11 грудня 1820 р. [6, арк. 5–5 зв.]. Таким чином, документально підтверджено що В. Ф. Гельмерсен очолював одеську міську поліцію вже наприкінці 1820 р., а можливо декількома місяцями раніше. Окрім того Одеський архів містить низку інших справ, які можуть висвітлити основні напрями службової діяльності та його ключові управлінські рішення на посаді Одеського поліцмейстера.

Низка питань, які мав вирішувати поліцмейстер В. Ф. Гельмерсен, були пов'язані із триманням під вартою арештантів. Списки колодників (арештантів, які до суду перебували під охороною в одеській поліцейській в'язниці) за правилами направлялися прокурору двічі на місяць та мали бути завірені підписом поліцмейстера [7]. Разом з тим аналіз цих списків говорить про те, що зі зростанням населення міста, його економічним розвитком також відстежується постійне зростання кількості арештантів, які були ув'язненні у приміщеннях одеської міської поліції. Ситуація ускладнювалась ще тим, що роками в Одесі не було вирішено питання будівництва міського острогу (в'язниці). Ще у 1817 р. Херсонським військовим губернатором О. Ф. Ланжероном було направлено на затвердження до Петербургу кошторис будівництва, але через недотримання проектом плану міста та через бюрократичну тяганину чиновників казенної палати та будівельного комітету, зведення в'язниці до призначення одеським поліцмейстером В. Ф. Гельмерсена ще навіть не розпочалось [8, арк. 37]. Вже на початку своєї служби взимку 1821 р. В. Ф. Гельмерсен разом із одеським градоначальником М. Я. Трегубовим мали швидко вирішити це питання. У лютому 1821 р. було запропоновано переобладнати другий поверх будинку поліції, де раніше знаходився Одеський комерційний суд. За кошторисом міського архітектора Джованні Фраполлі переобладнання кімнат другого поверху та ремонт центральних воріт коштували 1122 рублі. Гроші були виділені міською думою [9, арк. 1-7]. Це вирішило на деякий час проблему із камерами для ув'язнених. Крім того, в 1821 р. були вжиті заходи щодо покращення умов арештантів. Так, пожертви приватних осіб та кошти, зароблені на арештантських роботах, мали направлятися на поліпшення побуту ув'язнених, в тому числі на урізноманітнення раціону. До того, згідно з рапортами про закупівлю товарів одеською міською поліцією, основою казенного харчування арештантів були: борошно, крупи, олія, оцет та яловичина [10, арк. 1-79].

Аналіз архівних документів дає підставу стверджувати, що основна частина служби одеських поліцмейстерів полягала у вирішенні адміністративно-господарських проблем. В системі виконавчої влади на місцях, в невеличких містах Російської імперії початку XIX ст. поліцмейстер був першою людиною.

В Одесі існувало градоначальство, тому одеський поліцмейстер більше сприймався як перший помічник градоначальника, в тому числі не тільки у нагляді за дотриманням законів, але й у господарських питаннях. Документи Державного архіву Одеської області зберігають десятки підписів одеського поліцмейстера В. Ф. Гельмерсена на листах до одеського градоначальника, Одеської міської думи, міщанських товариств, Херсонської казенної палати та інших присутніх місць з питаннями господарського характеру. Зокрема на підставі рапорту дільничного пристава губернського секретаря А. Д. Миколаєвича про аварійний стан мосту на Тираспольській дорозі біля митного посту на межі порто-франко поліцмейстер у березні 1821 р. звернувся до міської думи та будівельного комітету для вирішення цього питання [11, арк. 1]. Величезний масив документів висвітлює питання забезпечення опалювальними матеріалами приміщення одеської міської поліції [12] та будинку одеського поліцмейстера [13, арк. 1–3], своєчасного надання платні службовцям поліцейської команди [14], канцеляристам та поліцейським чиновникам [15], забезпечення фуражним зерном коней поліцейської та пожежної команди [16] (пожежні частини підпорядковувались поліцмейстеру і їх особовий склад належав до штату одеської міської поліції).

Важливим завданням служби одеських поліцмейстерів першої половини ХІХ ст. була участь в обліку міського населення. Зокрема підписи поліцмейстера В. Ф. Гельмерсена збереглися на документах розшукового характеру щодо осіб, які через якісь причини не потрапили до чергової ревізії міщан [17, арк. 1–6] або мали намір записатися чи перейти до іншої гільдії одеських купців [18].

Значна увага одеської міської поліції та її керівника була приділена справам, які важко назвати актуальними сьогоднішньому читачу, але які перебували під особливим прискіпливим контролем тогочасних імперських адміністраторів. Зокрема збереглась справа про участь міської поліції в Одесі у розподілі між замовниками в лютому 1821 р. комплектів друкованих копій портретів імператорської фамілії, написаних художником Жаном Анрі Беннером [19, арк. 1].

Одним із найцікавіших питань є діяльність В. Ф. Гельмерсена у справі закриття таємних (масонських) організацій в Одесі.

Справа в тому, що одеський поліцмейстер, як зазначалось вище, сам належав до одеських масонів [20, арк. 33 зв.]. Як відомо, на українські землі масонство починає проникати наприкінці XVIII ст. через Польщу та Росію та через вихідців із Західної Європи. Таким чином Західна Україна та Правобережжя мали вплив польських масонів, а Лівобережжя та Слобожанщина — російських, масонські ложі Південної України до того ж увібрали в себе багато представників західноєвропейських націй, які перебували на службі в Російській імперії. В 1817 р. в Одесі було утворено масонську ложу «Понт Евксинський», на чолі якого стояв Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор О. Ф. Ланжерон [21, с. 41], а членами ложі були одеські купці, чиновники, військові та поліцейські, в тому числі одеський поліцмейстер В. Ф. Гельмерсен. В 1822 р. вийшов царський указ про заборону діяльності в Російській імперії таємних організацій, в першу чергу масонських лож, контролювати виконання цього указу мали Міністерство внутрішніх справ та генерал-губернатори на місцях. Формально указ був виконаний наданням керівництвом місцевих відомств розписок про те, що вони та їх підлеглі не належать до таємних організацій. Рапортом від 3 вересня 1822 р. одеський поліцмейстер В. Ф. Гельмерсен повідомив одеського градоначальника О. Д. Гур'єва про те, що місцева масонська організація «Понт Евксинський» ліквідована а 38 чиновників із числа братів-масонів, в тому числі сам поліцмейстер дали відповідні розписки [20, арк. 20]. Вірогідно, що така нехитра поведінка «колишнього масона» стала причиною скорого звільнення В. Ф. Гельмерсена з посади одеського поліцмейстера. В 1823 р. новим одеським поліцмейстером була вже інша людина — Євгеній Єгорович Мендерштерн [22, с. 200].

Таким чином можна сформувати документальний образ одеського поліцмейстера Василя Федоровича Гельмерсена — представника знатного балтійського роду, масона і доволі вдалого адміністратора. Постать В. Ф. Гельмерсена можна назвати типовою серед керівників одеської міської поліції першої половини XIX ст. В цей період головна увага місцевої влади була направлена на питання розбудови міста, збільшення населення та розвитку інфраструктури, і боротьба з незначними правопорушеннями залишалась на задньому фоні історичних документів.

Література та джерела

1. Савченко В. Україна масонська / В. А. Савченко. — К.: Нора-Друк, 2008. — 336 с.
2. Гельмерсен, дворянский род // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — СПб., 1892. — Т. 8. — 478 с.
3. Месяцеслов с росписью чиновных особ, или Общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1821. — СПб.: Имп. Академия наук, 1821. — Ч. 2. — 570 с.
4. Месяцеслов с росписью чиновных особ, или Общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1822. — СПб.: Имп. Академия наук, 1822. — Ч. 2. — 428 с.
5. Месяцеслов с росписью чиновных особ, или Общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1823. — СПб.: Имп. Академия наук, 1823. — Ч. 2. — 448 с.
6. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 1037. — 11 арк.
7. ДАОО. — Ф. 111. — Оп. 1. — Спр. 23. — 217 арк.
8. ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 35. — 63 арк.
9. ДАОО. — Ф. 4. — Оп. 1а. — Спр. 39 за 1821 р. — 18 арк.
10. ДАОО. — Ф. 4. — Оп. 1а. — Спр. 7 за 1821 р. — 105 арк.
11. ДАОО. — Ф. 4. — Оп. 1а. — Спр. 78 за 1821 р. — 18 арк.
12. ДАОО. — Ф. 4. — Оп. 1а. — Спр. 16 за 1821 р. — 32 арк.
13. ДАОО. — Ф. 4. — Оп. 1а. — Спр. 20 за 1821 р. — 8 арк.
14. ДАОО. — Ф. 4. — Оп. 1а. — Спр. 36 за 1821 р. — 7 арк.
15. ДАОО. — Ф. 4. — Оп. 1а. — Спр. 70 за 1821 р. — 12 арк.
16. ДАОО. — Ф. 4. — Оп. 1а. — Спр. 19 за 1821 р. — 29 арк.
17. ДАОО. — Ф. 4. — Оп. 1а. — Спр. 132 за 1821 р. — 40 арк.
18. ДАОО. — Ф. 4. — Оп. 1а. — Спр. 71 за 1821 р. — 8 арк.
19. ДАОО. — Ф. 4. — Оп. 1а. — Спр. 38 за 1821 р. — 8 арк.
20. ДАОО. — Ф. 4. — Оп. 1а. — Спр. 46а за 1822 р. — 125 арк.
21. Гончарук Т. Г. Ланжерон Олександр Федорович // Енциклопедія історії України. — Т. 6: Ла–Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2009. — 790 с.
22. Месяцеслов с росписью чиновных особ, или Общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1824. — СПб.: Имп. Академия наук, 1824. — Ч. 2. — 464 с.

REFERENCES

1. SAVCHENKO, V. A. (2008) *Ukrayina masons'ka — Ukraine Masonic*. Kyiv: Nora-Druk. (In Ukrainian).
2. ARSEN'EV, K. K. & PETRUSHEVSKIY, O. O. (eds.) (1892) *Gel'mersen, dvorjanskij rod — Helmersen, noble family*. In: *Jenciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona — Encyclopedic Dictionary of F. Brockhaus and I. Efron*. Vol. 8. St. Petersburg: Printing house I. A. Efron (In Russian).

3. IMPERIAL ACADEMY OF SCIENCES (1821) Mesjaceslov s rospis'ju chinovnyh osob ili obshhij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Hristova 1821 — *Mesyatseslov with a list of officials or the general staff of the Russian Empire for the summer of the Nativity of Christ 1821*. Part 2. St. Petersburg. (In Russian).
4. IMPERIAL ACADEMY OF SCIENCES (1822) Mesjaceslov s rospis'ju chinovnyh osob ili obshhij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Hristova 1822 — *Mesyatseslov with a list of officials or a general staff of the Russian Empire for the summer of the Nativity of Christ 1822*. Part 2. St. Petersburg. (In Russian).
5. IMPERIAL ACADEMY OF SCIENCES (1823) Mesjaceslov s rospis'ju chinovnyh osob ili obshhij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Hristova 1823 — *Mesyatseslov with a list of officials or a general staff of the Russian Empire for the summer of the Nativity of Christ 1823*. Part 2. St. Petersburg. (In Russian).
6. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — *The State archives of Odessa Region*. Fond 18. Opys 1. Sprava 1037. (In Ukrainian).
7. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — *The State archives of Odessa Region*. Fond 111. Opys 1. Sprava 23. (In Ukrainian).
8. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — *The State archives of Odessa Region*. Fond 2. Opys 1. Sprava 35. (In Ukrainian).
9. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — *The State archives of Odessa Region* (1821) Fond 4. Opys 1a. Sprava 39 za 1821 rik. (In Ukrainian).
10. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — *The State archives of Odessa Region* (1821) Fond 4. Opys 1a. Sprava 7 za 1821 rik. (In Ukrainian).
11. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — *The State archives of Odessa Region* (1821) Fond 4. Opys 1a. Sprava 78 za 1821 rik. (In Ukrainian).
12. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — *The State archives of Odessa Region* (1821) Fond 4. Opys 1a. Sprava 16 za 1821 rik. (In Ukrainian).
13. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — *The State archives of Odessa Region* (1821) Fond 4. Opys 1a. Sprava 20 za 1821 rik. (In Ukrainian).
14. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — *The State archives of Odessa Region* (1821) Fond 4. Opys 1a. Sprava 36 za 1821 rik. (In Ukrainian).
15. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — *The State archives of Odessa Region* (1821) Fond 4. Opys 1a. Sprava 70 za 1821 rik. (In Ukrainian).
16. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — *The State archives of Odessa Region* (1821) Fond 4. Opys 1a. Sprava 19 za 1821 rik. (In Ukrainian).
17. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — *The State archives of Odessa Region*. Fond 4. Opys 1a. Sprava 132 za 1821 rik. (In Ukrainian).

18. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — *The State archives of Odessa Region* (1821) Fond 4. Opys 1a. Sprava 71 za 1821 rik. (In Ukrainian).
19. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — *The State archives of Odessa Region* (1821) Fond 4. Opys 1a. Sprava 38 za 1821 rik. (In Ukrainian).
20. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — *The State archives of Odessa Region* (1821) Fond 4. Opys 1a. Sprava 46a za 1822 rik. (In Ukrainian).
21. HONCHARUK, T. H. (2009) Lanzheron Oleksandr Fedorovych. In: Smoliy, V. A. (ed.) *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny — Encyclopedia of Ukrainian History*. Vol. 6 La-Mi. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian).
22. IMPERIAL ACADEMY OF SCIENCES (1824) *Mesjaceslov s rospis'ju chinovnyh osob ili obshnij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Hristova 1824 — Mesyatseslov with a list of officials or the general staff of the Russian Empire for the summer of the Nativity of Christ 1824*. Part 2. St. Petersburg. (In Russian).

Надійшла до редакції 25 жовтня 2017 р.